

Віталій Назарець

ЕВОЛЮЦІЯ ЖАНРОВИХ ФОРМ АДРЕСОВАНОЇ ЛІРИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ XIX–XX століть

Простежено етапи становлення жанрових форм адресованої лірики в українській поезії XIX–XX століть. Розглянуто основні тематичні різновиди української адресованої лірики, моделі її сюжетної, композиційної, віршованої організації.

Ключові слова: *адресована лірика, послання, віршований лист, присвята, автор, адресат.*

Сучасні дослідження генологічної природи лірики (праці С. Бройтмана, Н. Лейдермана, Р. Співак, Л. Чернець, О. Зирянова, А. Боровської, М. Ткачука, Ю. Клим'юка та ін.) поряд із традиційним жанровим (канонічні та неканонічні жанри), тематичним (предметно визначені естетичні домінанти) або жанрово-тематичним (у різних теоретичних модифікаціях) поділом поезії пропонують достатньо перспективний і переконливий підхід до класифікації типів ліричних творів, в основу якого покладена їх диференціація за ознакою належності до певного метажанрового утворення (музично-пісенного, новелістичного, баладного тощо). Метажанр, таким чином, можна визначити як таке синтетичне художнє утворення, яке вбирає до себе ряд окремих жанрів, споріднених за певними структурно-семантичними ознаками. До числа подібних метажанрових утворень ми і відносимо адресовану лірику як специфічний художній комплекс, що вбирає до себе три жанри – послання, присвяту та віршований лист. Відмінні від інших, як окремих поетичних жанрів (ода, елегія тощо), так і аналогічних метажанрових утворень (наприклад, музично-пісенна або баладна лірика), дані жанри в межах окресленої групи виявляють ознаки певної структурно-семантичної спорідненості, зокрема, підкресленої настанови на адресацію та діалогізацію поетичного тексту. Покладений в основу даного метажанрового утворення принцип акцентованої адресації дозволяє також схарактеризувати адресовану лірику й як таку, у якій предметом зображення виступає комунікація із внутрішньотекстовим адресатом.

Доволі багато зразків поетичних текстів з адресованим типом організації знаходимо вже у фольклорній ліриці, а також у давньоукраїнській дидактичній та панегіричній поезії.

У давньоукраїнській літературі релігійні твори, епістоли представників церкви мали форму послання, як-от: “Послання преподобного Феодосія”, “Послання Никифора, митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеслава, внука Ярослава”, “Послання, написане Климентієм, митрополитом руським, священику Хомі і потлумачене Афанасієм-монахом” та ін. Формування епістолярного жанру давньоруської літератури було позначене впливом античних традицій, особливо візантійських літературних зразків. Із XVII та XVIII ст. пріоритетності в аспекті запозичення традицій епістолярного жанру, зокрема віршованого, набувають впливи польської, французької, німецької, російської літератур. Попри наслідування західноєвропейських зразків віршованого послання, українські та російські поети послуговуються традиціями вітчизняної літературної словесності.

Найбільш давні зразки українських літературних адресованих поетичних текстів виявлено у поезії XVI ст., зокрема у творчості Павла Русина: “До книжечки”, “До лінивих”, “До благочестивих”, “До иноков русских”, “До Станіслава Турзо”, “До Подільського краю син його промовляє” та ін. Друга половина XVI–XVII ст. представлена написаними в епістолярній формі віршованими творами Христофора Філалета (“Книжечка до минаючих мовить”), І. Величковського (“Вірші до Лазаря Барановича”, “Вірші до Івана Самойловича”, “Вірші на герб Ясинських”, “Вірші до зображення Богородиці”, “Преподобному Антонію Печерському”, “Світлому Дамаскину вірші” та ін.), Даміана Наливайка (“До того, хто доброга сумніня”, “До того ж чителника” та ін.), Памви Беринди (“До чителника”), Дмитра Туптала (“Вірші сьмдесяти и двом апостолам”, “Преподобному Антонію Печерському”, “Ко Магдалинѣ, плачущей у ног Христовых” та ін.).

Справжнім фундатором адресованої лірики у вітчизняній поезії варто визнати П. Гулака-Артемівського. Понад те, якщо, звісно, не брати до уваги знамениту поему І. Котляревського “Енеїда”, нову українську поезію (в особі П. Гулака-Артемівського), фактично, започатковано саме жанрами адресованої лірики. Як відомо, на час поетичного дебюту П. Гулака-Артемівського нова українська поезія, точніше її літературний доробок українською мовою, крім перших пісень “Енеїди”, була представлена лише кількома віршами В. Масловича. Перші поетичні спроби П. Гулака-Артемівського, високоосвіченої

особистості, із ґрунтовними знаннями і з літературного спадку поетів античності, й творчості своїх безпосередніх (українських, російських, західноєвропейських) попередників та сучасників, – це вільні переклади або наслідування поетичних попередників, переважно західноєвропейських поетів. Прикметно, що після появи цих поезій редактори “Українського вестника” звернули увагу П. Гулака-Артемовського й на інші побутові сюжети та стилеві засоби, для того щоб випробувати мову щодо потенційних можливостей її “виражений нежних”. Приблизно у цей період, а саме після переїзду поета до Харкова 1817 року, він написав твір “Справжня Добрість (Писулька до Грицька Пронози)”, яким, фактично, й започатковував українську адресовану лірику. “Взагалі вірш «Справжня Добрість», – як зазначив П. Хропко, – стає своєрідним літературно-естетичним маніфестом молодого поета. У ньому Гулак-Артемовський підносить низку гуманістичних ідей, спрямованих на захист громадянських прав людини. Звеличуючи Справжню Добрість як сукупність позитивних моральних якостей людини (життєрадісність, доброзичливість, правдивість, скромність, наполегливість у досягненні мети, рішучість при розв’язанні складних питань, громадянська мужність), поет виступає з позицій прогресивного просвітництва кінця XVIII століття” [1, с. 137].

П. Гулак-Артемовський виступив як фундатор одразу в усіх трьох жанрових форм адресованої лірики та багатьох їхніх тематичних різновидів. Передусім П. Гулак-Артемовський започаткував в українській поезії громадянське послання з дидактичною настановою (“Справжня Добрість (Писулька до Грицька Пронози)”, “Супліка до Грицька Квітки”, “До Пархома”). Як і “Справжня Добрість”, “Супліка до Грицька Квітки” має дидактичну адресну настанову, спрямовану на популяризацію програмних просвітницьких ідеалів. Два твори П. Гулака-Артемовського, об’єднані загальною назвою “До Пархома”, є жартівливими переробками од Горація. Перша поезія, як зазначено в епіграфі, – це переробка оди “До Деллія” (кн. II, ода 3), а друга – “До Левконої” (кн. I, ода 2). Поет трансформує зміст од Горація, пристосовуючи їх до історичних умов сьогодення і, зокрема, контексту просвітницької програми, речником якої він себе вважав. У цих поетичних переробках, як і у більш ранньому перекладі оди Горація “К Цензорину”, поет вільно поводиться з текстами свого попередника, насичує їх реаліями місцевого побуту та фольклорними елементами. В дусі класицистичного стоїцизму П. Гулак-Артемовський закликає до терпіння, поміркованості, покори долі й водночас у гумористичних тонах проголошує постулати епікурейства.

П. Гулак-Артемовський започаткував в українській адресованій ліриці й таку жанрову форму адресованої лірики, як віршований лист, як-от, такий його тематичний різновид, як лист інформаційного типу (“В Полтаву, моєї милої Полинашке”).

У поетичному доробку П. Гулака-Артемовського наявна й така жанрова форма адресованої лірики, як присвята, зокрема ситуативний її тематичний різновид. Одним із перших зразків ситуативної присвяти у творчості П. Гулака-Артемовського є вірш “До О. Курдюмова”:

*Здоров був з празником, мій любий Олексію!
Сказав би вірш тобі, та, далебі, не вмію.
Нехай святиться твій, Олексю, сей деньок;
Пий за здоров’ячко горілку та медок.
Що вип’єш, то твоє. Пий поти, поки п’ється!
Ось бач, – мені і ллють, та ба! уже не лється!
Уже од знахорів я випив не одну..
Допивсь – що пес, коли й ногою вже дригну!
Я хочу в шинк – вони ж до якійсь шлють аптеки.
Уже із ліжка я не раз чухрав навтеки;
Так що ж! Піймають, бра! простягнуть і припруть,
Рознімуть зуби ще – і ліки в горло ллють.
Бодай не брататься, Олексю, з знахорами!
Пий лучче замість лік – горілку з парубками,
Щоб ти не знав, що то на світі є гостець,
Щоб був здоровий ти, як київський чернець,
Щоб до тебе ніщо лихеє не пристало,
Щоб нудненько тобі з похмілля не бувало,
Щоб не торкнулися до тебе чиряки,
Ні волос, ні лишай, ні струп, ні болячки,
Щоб ти ні соняшниць, ні кашлю не боявся,
І щоб ти з трясцею ніколи не стрічався.
Щоб ворог не ступив у тебе на поріг
І не судив тебе, із’вши твій пиріг;
Щоб ти парубковав і добре налазився,
Та ще й щоб не старим з ким добрим оженився.
Тим часом пий, поки горілки в пляшці є.*

*Бо ж в світі, куди глянь, то все що-небудь п'є:
Земля п'є з неба дощ, а землю небо смоче;
Пшениця й блекота – все п'ить на світі хоче;
Травиця і квітки холодну росу п'ють,
А бджоли із квіток медок солодкий ссуть;
Мужик горілку п'є, – та й пан же не гуляє,
Бо кров мужицьку він лежить да попиває [2, с. 29–30].*

Ситуативність присвяти, реалізованої в адресній настанові вірша, мотивована тим, що «вірш є продовженням тексту листа П. Гулака-Артемівського до свого близького знайомого О. Курдюмова: «Целую Вас сердечно, любезнейший Алексей Емельянович! У меня сейчас почти был Евграф Матвеевич. Он мне намекнул что-то об Алексее. Я к святцам – и вижу, что в самом деле вас надобно поздравить. Но горе мне! Не могу лично исполнить столь приятный для меня долг: четыре недели прошло уже, как жестокая болезнь приковала меня к постели» [2, с. 141].

У своїх наступних поетичних спробах П. Гулак-Артемівський створює ще низку присвят ситуативного типу: «На смерть Н. А. Купчинова», «Моїй жінці (На вечір з танцями у нас 12 січня 1856 року)», «Сыну моему (при посылке ему в С. Петербург делового портфеля)», «Ее сиятельству графине А. А. Г-вой (присвята до перекладеної П. Гулаком-Артемівським з польської мови «каледонської повісти» (шотландської) «Бен-Грианан», «В Полтаву до любої моєї Апполінарії (з приводу її забутої муфти)». Прикметною в аспекті ситуативності є авторська примітка, збережена в автографі, подарованому 1856 р. А. Станіславському: «Мать, осмотревшись в Полтаве, что дочь не взяла с собой своей нарядной муфты, была в отчаяньи и – давай писать и умолять, чтобы я поскорее выслал заветную муфту. Муфта не послана, и дело обошлось как нельзя лучше» [3, с. 559].

Варто зазначити і про внесок у розвиток жанрових форм адресованої лірики Т. Шевченка. Тематичний різновид громадянського послання із компліментарною настановою в українській поезії, очевидно, першим увів Т. Шевченка з віршем «На вічну пам'ять Котляревському». У творі, написаному під безпосереднім враженням від звістки про смерть українського поета і драматурга І. Котляревського, молодий Шевченко високо поцінує творчість І. Котляревського, підносить його як національного й народного поета, співця України:

*Все сумує – тільки слава
Сонцем засіяла,
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть! [4, с. 92].*

Зачинателем компліментарного тематичного різновиду послання, крім Т. Шевченка, в українській поезії також був П. Гулак-Артемівський («На победы русских над турками, одержанные генерал-майором Андронниковым в Азии 14-го и вице-адмиралом Нахимовым 18 ноября 1853 г. на порте Синоп», «На разбитие генерал-адъютантом Бебутовым 19 ноября 1853 г. в Азии 36-тысячного турецкого корпуса, состоявшего под начальством Абди-паши. Послание П. И. Лонгиновой в ответ на ее записку с первым известием об этой победе»).

Т. Шевченку, очевидно, належать й перші зразки громадянського послання з інвективною настановою. Йдеться про такі поезії цього автора – «П. С.» і «Якби-то ти, Богдане п'яний...»:

*І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного,
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку [5, с. 97].*

П. С. – це ініціали Петра Скоропадського, чернігівського поміщика, власника села Григорівна Конотопського повіту Чернігівської губернії. Скоропадський був відомий як

кріпосник-фарисей, що проголошував себе лібералом й українофілом. Т. Шевченко зустрічався з ним, очевидно, 1843 року в знайомих на Чернігівщині й Полтавщині, ймовірно, разом із М. Маркевичем приїжджав до нього у Григорівну. Неоднозначним було ставлення Т. Шевченка до постаті відомого державного діяча, полководця, гетьмана України Б. Хмельницького. Поет високо оцінював останнього як одного з “праведних гетьманів”, “славного Богдана” (“Гайдамаки”), слідом за народними думами називав його “козачим батьком”. Водночас Т. Шевченко дорікав Хмельницькому за те, що після його смерті укладену ним угоду російський царизм використав для посилення гніту в Україні та знищення її автономії. Оцінка Хмельницького у вірші “Якби-то ти, Богдане, п’яний...” детермінована гнітючими враженнями від перебування у Переяславі у серпні 1859 року, під час вимушеного повернення заарештованого поета з Києва до Петербурга.

Разом із П. Гулаком-Артемівським та Є. Гребінкою Т. Шевченко залишає в українській поезії перші зразки дружнього послання: “Н. Маркевичу”, “Тоголю”, “Згадайте, братія моя...”, “А. О. Козачковському”, “Н. Н. (“Така, як ти, колись лідея...””, “Н. Т.”).

Зразком дружнього послання в поезії Є. Гребінки є вірш “Приятелю”, у поетичному доробкові П. Гулака-Артемівського – твір “До Варки”. Крім того, П. Гулак-Артемівський у вірші “Цокотусі” започатковує такий тематичний різновид дружнього послання, як жартівливо-іронічне послання.

*Вернулася ж Химка
Допрядать почипка.
Ой насуче ниток,
Що буде з півміток!
Язик – веретено
І бреше скажено!
Накрутить десятки,
Витче і двадцятки;
Буде й полотенця,
Буде і ряденця!
І кождїй сващї
Спече по ковбасцї!
Кого і принадить,
Кого і пригладить,
Кого і почеше,
Та бреше, та бреше!
Хоч пряжа і рветься,
Та вона сміється:
Поки клоччя стане,
Сукать не перестане.
Язик – мотовило,
Чом не крутить сміло?
Поки не одубіє,
Нехай меле й віє! [2, с. 64].*

У цьому вірші П. Гулак-Артемівський висміяв начальницю Полтавського інституту шляхетних дівчат Холмську. В листі до М. Лонгінова від 13 лютого 1852 року, навівши уривок із цього вірша в децю іншій редакції, поет писав про неї: “У нас она постоянно слывет под фирмою нечесанной чушки и задрипанки Химки, или Химки-брехливки. Никто лучше ее не олицетворяет хохлацкой поговорки: «Брехати – не ціпом махати»!.. С этим прекрасным талантом, так назидательным для любознательного юношества, она соединяет дар бессовестного незлобия: вы уличили ее при всех, например, в бесстыдной лжи и клевете? Она не в претензии! Только немножко заикает, обратится к следующей лжи, зароется преспокойно в пуховик и на другой день, с расстрепаной и усеянной пухом головой, как в страусовых перьях, с кабацкой веселостью и приемами, встречает вас как ни в чем не бывало! Как с гуся вода!” [2, с. 146–147].

З другого боку, наявність елементів дружнього послання жартівливого типу спостережено вже й у відомій “Пісні на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну” І. Котляревського.

Т. Шевченко утверджує в українській адресованій ліриці й два інші тематичні різновиди послання – родинне й любовне.

Зразком родинного послання є вірш “Сестрі”, адресований рідній сестрі поета Ярині Бойко, яка на той час, як і всі родичі поета, ще залишалася кріпачкою поміщика В. Фліорковського.

Першою спробою любовного послання в українській поезії називають вірш П. Гулака-Артемівського “До Любки”. Цей твір як переклад оди Горація “До Хлої” не є цілком оригінальним, а відтак його адресну настанову варто визнати доволі умовною, позбавленою потенційно притаманного любовній ліриці контексту біографічності. Першими пов-

ноцінними зразками любовного послання в українській адресованій ліриці можна вважати вірші Т. Шевченка, присвячені його нареченій Ликері Полусмаковій – “Ликері” і “Л.”

*Моя ти любо! мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа.
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить Бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби Його – ми люде!
Моя ти любо! усміхнись
І вольною святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І Він поможе нам калюжу,
Поможе й лихо донести
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій [5, с. 351].*

Значним був внесок у розробку та розвиток жанрів адресованої лірики українських поетів-романтиків. Так, поезіями Є. Гребінки “Скала”, “Кукушка”, “Степь”, О. Корсуна “Дорошенко”, Я. Щоголева “На згадування Климівського”, очевидно, започатковано такий жанровий різновид адресованої лірики, як асоціативна присвята. Саме у творчості поетів-романтиків апробовано також інтроспективну присвяту (І. Вагилевич “Туга”). Поети-романтики поглибили та урізноманітнили комплекс тематичних мотивів й інших жанрових різновидів адресованої лірики, як-от: громадянського послання з компліментарною настановою (О. Афанасьєв-Чужбинський “Над гробом Т. Г. Шевченка”, М. Устиянович “Згадка за Маркіяна Шашкевича во вічную его пам’ять”, “До перемишлян”, А. Могильницький “Ученим членам руської трійці” та ін.), громадянського послання з дидактичною та інвективною настановами (Є. Гребінка “Приятелю”, М. Шашкевич “Слово до чителєй руського язика”, М. Устиянович “Одвіт многим”), дружнього послання на елегійній основі (Є. Гребінка “Утешение”, О. Афанасьєв-Чужбинський “Шевченкові”, “Товаришеві”, “Є. П. Гребінці”, О. Корсун “До Шевченка”, Я. Головацький “Братові з-за Дунаю”, М. Устиянович “Побратимові в день імені его” та ін.), родинного та любовного послання (М. Шашкевич “Син любимому отцю”, “До милої”, В. Забіла “До невірної”, М. Устиянович “До неї – безнадійної” та ін.).

Над подальшим розвитком та збагаченням жанрових форм адресованої лірики працювали також представники й української поезії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які послуговувалися всіма жанровими формами адресованої лірики, розробленими їхніми попередниками. Крім того, автори народницької поезії започаткували різновид громадянського послання – послання з декларативною настановою (П. Грабовський “До сіячів”, “До українців”, “До товариства”, “До галичан”, “Борцєві”, “До дітей”, “Не лякаймося, брати мої, моря...”, “Уперед”, Б. Грінченко “До праці”, “Годі!”, “Подивись”, “Маніфєст”, М. Кононенко “Товаришам-тарасівцям”, “Велика війна 1914 року” та ін.), який використовували як рупор агітаційного впливу на широку читацьку аудиторію:

*Не лякаймося, брати мої, моря,
Будем сміливо вкупі пливти;
Хоча б, опріч розпуки та горя,
Не судилось нічого знайти!*

*Годі ждати за труд свій подяки,
Чи шукати блискучих вінків.
Жваво, жваво насупроти мряки!
Зуба – жереб справжніх вояків [6, с. 380].*

Очевидно, саме І. Франко одним із перших увів в українській адресованій ліриці жанрову форму латентної присвяти (наприклад, у творі “Сідоглавому”). Х. Алчевська (“Посвята А. Кримському”, “П-ому”, “Дипнева ніч”) та інші поети рубежа століть працювали над розробленням інтроспективної присвяти, до якої доволі нечасто вдавалися їхні попередники. Особливої популярності в означений період набула також така жанрова форма адресованої лірики, як віршований лист. Продовжуючи традиції П. Гулака-Артемівського, І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, Х. Алчевська, М. Вороний, П. Карманський,

О. Луцький, Б. Лепкий, О. Олесь та ін. розробляли структурно-семантичні параметри віршованого листа інформативного типу, а Х. Алчевська (“Всю ночь прорыдасть я готова...”) та Дніпрова Чайка (“Прийнявши лист від Ф.”) започаткували в адресованій ліриці віршований лист іншого – рефлексивного – типу:

*Питаються люди – який в мене милий,
Який? Розказати не вмію!
Як рай, він хороший, як май, він вродливий,
Лиш хто його бачити вспе.
З такою красою є квітка на світі:
День гожий і сонечко сяє –
Вона ж, позгортавши всі листячка й віті,
Додолю, зів'яла, зникає.
Милуються іншими люди квітками,
Зів'ялюю квітку минають,
А ніч тільки небо засіє зірками,
В гаю солов'ї заспівають, –
Під ясною зіркою квітка розкриє
Голівку, политу росою,
І дивляться мило, обидві німі,
Однакові, рівні красою.
Отак від кохання якраз процвітає
Мій милий, мій щиро коханий,
Красу ту, ті очі я бачу, я знаю, –
Хай кажуть же люди: “Поганий!” [7, с. 236].*

Зацікавленість українських поетів жанровими формами адресованої лірики в другій половині XIX ст. зумовила численні спроби їхньої циклізації. Першими такими спробами є цикли адресованих творів, написаних А. Глібовим та К. Білиловським.

У першому циклі “Присвяти” – твори А. Глібова, написані впродовж 1870–1890-х рр. У циклі вміщено вірші “Тетяні Саківні Тарасевич” (дружина О. Глібова, сина байкаря, тоді ще учениця Чернігівської жіночої гімназії), вірш-жарт “Котивсь гарбуз по городу...” та “Епітафія”. Наступний цикл “Присвят” складається з одинадцяти ліричних творів, адресованих друзям та знайомим А. Глібова. Доволі оригінальним є третій цикл присвят за назвою “Тости-відповіді А. Глібова на ювілейному обіді в п'ятдесяті роковини його літературної діяльності”, який охоплює дев'ять віршованих тостів, присвячених друзям, і десятий, завершальний, тост, у якому поет підбиває підсумки “ювілейного обіду” і висловлює загальну думку-побажання:

*Служа полжизни, господа,
Губернскому прогрессу,
Как орган честного труда,
Люблю я нашу прессу.
Поднимем же бокал к богам,
Прося, чтоб эта пресса
Побольше проливала нам
Живой воды прогресса,
Чтоб благотворный луч небес
Блеснул с различных точек
И всероссийской прессы лес
Имел и наш листочек [8, с. 131].*

На відміну від А. Глібова, К. Білиловський створив цикл любовних присвят. Цикл поезій “Ольга”, поділений Білиловським на дві частини – “Дні радощів” і “Дні жалібні”, – присвячено поетовій дружині Ользі Олександрівні Губар. Цикл “писався протягом багатьох років – від радісних днів першого знайомства до скорботних днів, коли поет оплакував свою втрату. Познайомилися вони в Омську, де Білиловський тимчасово завідував холерним лазаретом. Добираючи виконавців до аматорської вистави “Наталка Полтавка”, поет натрапив на дуже вродливу дівчину, чудову співачку й піаністку. Так зустрілися дві палкі артистичні натури. Зберігся примірник альманаху “Складка” (1887) з таким написом: “Шановній панночці Ользі Губар –

*На спомин про ті дні,
Коли ми там одні
В кутку собі стояли
І Котляревського читали”.*

Під написом дата: “31 травня 1891 р.”.

На жаль, талант Ольги Олександрівни за умов “темного царства” не розквітнув, їй судилися лише самодіяльна сцена та царина домашнього музичного виховання дітей [9, с. 153].

Спроби циклізації жанрових форм адресованої лірики зустрічаємо й у творчості багатьох інших українських поетів XIX і XX століть. Форми циклізації послання та присвяти виявлено у творчому доробку П. Грабовського “Сумні співи”; І. Франка “Знайомим і незнайомим”; Х. Алчевської “Ганна”, “Моєму краю”; Б. Лепкого “Велетам”; М. Вороного “За брамою раю”, “De mortuis”; С. Чарнецького “До неї”; М. Рильського “Три листи”; С. Черкасенка “Моїй коханій Жені”; М. Зерова “Класики”; В. Бобинського “Чорнозем”; П. Воронька “Вінок друзям”; Є. Маланюка “Три присвяти”; М. Нагнибиди “Присвяти”; І. Калинця “Тріолети і ригурнелі з присвятами собі, рідним, друзям і знайомим”, “Віршові надписи”; Б. Кравціва “Вервиця (Моїй Сольвейг)”; І. Світличного “Персоналії і присвяти”; В. Коломійця “Іронічні присвяти”; Б. Олійника “Чотири присвяти безсмертним”; М. Палієнка “Свята пора Кобзаря”; А. Мойсієнка “Чотири присвяти”; С. Майданської “Епістоли”; Б. Щавурського “Жменька елегій до приятеля у Нью-Йорку” та ін.

Циклами віршованих листів є твори П. Карманського “Галицькі листи”; А. Малишка “Листи на світанні”; С. Крижанівського “Листи до коханої”; Л. Полтави “Листи до Адама Міцкевича”, “Листи до батька в Сибір”; І. Калинця “Полум’яні послі (Листівки з трояндами для жінок-політ’язнів)”, “Листівки”; В. Базилевського “Листування Гая Валерія Катутла Веронського”; Р. Бабовала “Листи до коханок”; О. Ірванця “Листи з Олександрії”; Ю. Андруховича “Листи в Україну”; В. Неборака “Листи, знайдені у пляшці з-під львівського пива”; Ю. Буряка “Листи до Вальгії. З Горация”; М. Боднара “Вісім історій, що їх розповіла Макаролька в листах із Києва” та ін.

Прикметним є використання так би мовити протилежного явищу поетичної циклізації прийома фрагментаризації, тобто авторської стилізації під незавершеність, неповноту твору. Здебільшого вказівку на фрагментаризованість твору може бути передбачено у його заголовку, як-от: Леся Українка “Уривки з листа”, “Ворогам (Уривок)”, Х. Алчевська “Из письма”, О. Олесь “З листа”, “Лист до Рильського (Закінчення)”, О. Стефанович “З листа”, С. Гординський “Лист з Парижа (уривки)”, Б. Нечерда “Про ніч, коли... (з листів до Ніни)” та ін.

У поезії кінця XIX – XX ст. відображено не лише розширення тематичного спектра адресованої лірики, але й форм її сюжетно-композиційної організації.

Поети розробляють такі сюжетні типи адресованої лірики: з огляду на комунікативні інтенції – сюжет стверджувальної комунікативної форми (П. Грабовський “Братам”, А. Заграєнко “Відчуття Вітчизни” та ін.), сюжет у формі запитальної (Х. Алчевська “Коли твій біль засне, Україно?..”, М. Кононенко “Народе мій! Що робиш ти?..”, Б. Лепкий “Забути – але як?” та ін.) або окличної (Б. Грінченко “Годі!”, М. Старицький “До броні”, І. Багряний “Відповідай!..” та ін.) комунікативної інтенції; з урахуванням суб’єктно-об’єктних інтенцій – сюжет з акцентом на особі адресата або адресанта, комбіновані форми.

Розвиток адресованої лірики на означеному хронологічному зрізі передбачає також урізноманітнення моделей її композиційної організації. Композиційні структури адресованої лірики в українській поезії XIX – XX ст. представлені і великими (інколи з надзвичайно складною внутрішньою архітектонікою: І. Вагилевич “Станси до М.З.”, В. Забіла “До коня”, П. Куліш “До Тараса на небеса”, М. Вороний “Мандрівні елегії”, В. Самійленко “Вінок Тарасові Шевченку в день 26 лютого”, Леся Українка “Сльози-перли (Присвята Іванові Франкові)”, Є. Маланюк “Посланіє”, Б.-І. Антонич “До музи”, М. Капельгородський “Весні” та ін.), і середніми (К. Білиловський “Завіт (Коханому синові моєму Вікторові)”, Дніпрова Чайка “Святим просвітачам люду слов’янського Кирилові та Мефодієві”, С. Руданський “Ти не моя”, І. Багряний “Товаришам”, А. Малишко “Франкові” та ін.), і малими (М. Доленко “П. Тичині”, О. Ольжич “На роковини Тараса Григоровича Шевченка”, О. Стефанович “О. Ольжичеві”, Є. Фомін “Матері”, М. Вінграновський “Прилетіли коні – ударили в скроні... (Павлові Загребельному)” та ін.) структурними формами. Очевидно, найменшою є, за авторським визначенням, “міні-мініатюра” О. Ірванця “Звернення поета до співвітчизника, як до рівного собі”:

*І ти, п’яндиго,
Кольору індиго... [10, с. 99].*

Під час дослідження спостережено різноплановість синтаксичної композиції творів адресованої лірики і використання різних типів синтаксичних поєднань: анафоричного (П. Гулак-Артемівський “Совет султану на затею его перенести свій двор, знамя и сорочку Магомета в Адрианополь”, Х. Алчевська “До Леїди”, Б. Грінченко “Російським лібералам”, М. Вороний “Чи пам’ятаєш?”, В. Базилевський “Давай почитаємо книгу природи”, М. Івасюк “Спогад про тебе”, А. Мойсієнка “Натомились, мамо, натомились, мамо...” та ін.); епіфоричного (К. Білиловський “Цариця ночі”, М. Вороний “Ти не моя!”, С. Руданський “Ти не моя” та ін.); кільцевого (І. Вагилевич “Туга”, К. Білиловський “З Альпів”, І. Воробкевич “То наші любі, високі Карпати”, К. Вагилевич “Верховині”, П. Тичина “Київ” та ін.); рефренного типу (О. Кониський “До Родини”, М. Кононенко “До українських панів”, Ю. Яновський “Присвята”, Д. Луценко “Спасибі вам, мамо”, Б. Бойчук “Країні чорного життя” та ін.).

Спектр строфічних композиційних форм української адресованої лірики XIX–XX ст., крім власне астрофічних форм, складають:

– 2-рядкові строфи: П. Куліш “Псалтирна псальма”, П. Карманський “Ждала молилася (Славі Яремчовій)”, Б. Лепкий “До рідного краю”, К. Вагилевич “Горе побореним (З приводу розкопування могил)”, Є. Маланюк “Балада про Василя Тютюнника”, М. Рильський “До квіток”, О. Ірванець “Пісенька для друга” та ін.;

– 3-рядкові строфи: Х. Алчевська “На спомин Т. Шевченка”, П. Грабовський “Народовцеві”, М. Кононенко “До рідного краю”, О. Олесь “Капітану Шмідту”, В. Базилевський “Прощання з Кіровоградом” та ін.;

– 4-рядкові строфи: В. Вербич “Лицар”, А. Дністровий “Діти трепети”, А. Загравенко “Прихильникам минулого”, Р. Лубківський “Пам’яті Соломії Павличко” та ін.;

– 5-рядкові строфи: М. Вороний “Старим патріотам”, Б. Грінченко “До народу”, Б. Лепкий “Як сонце згасне”, І. Манжура “До товариша”, С. Голованівський “Якщо ти стомився, забудь про печаль і утому...” та ін.;

– 6-рядкові строфи: Л. Глібов “Миколі Лисенкові”, І. Воробкевич “Рекрути”, П. Карманський “Ностальгіє, моя подруго!”, М. Старицький “Нива”, К. Вагилевич “Пісня триєдиному Творцеві” та ін.;

– 7-рядкові строфи: Леся Українка “На вічну пам’ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи”, Т. Масенко “Романтику півночі (Миколі Трублаїні)”, М. Сингаївський “До матерій голос. Синівська сповідь”, А. Талалай “Слово правди дорогої (Пам’яті В. Стуса)” та ін.;

– 8-рядкові строфи: І. Воробкевич “Дівчино чорноброва, коли б я крила мав...”, С. Калинець “До моїх пісень”, В. Самійленко “Україні”, Ю. Федькович “Думи мої” та ін.;

– 9-рядкові строфи: П. Куліш “До Мазепи, прочитавши його біографію”, М. Вороний “Memento mori!”, О. Кониський “До музи” та ін.;

– 10-рядкові строфи: М. Устиянович “Згадка за Маркіяна Шашкевича во вічну його пам’ять”, М. Старицький “Забутливі люди”, М. Рильський “Рибальське посланіє (Братові Іванові)”, І. Римарук “На тій землі, де ще почувеш восени троїсті... (Богданові Бойчуку)” та ін.;

– 12-рядкові строфи: І. Франко “Пам’ятай, що живеш!”, І. Воробкевич “Вас, герої, не забудем (героям української історії)”, “Наша веснянка” та ін.

Для української адресованої лірики згаданого періоду було властивим використання таких канонізованих строфічних форм:

– терцина: П. Куліш “До Данта, прочитавши його поему “Пекло”, Л. Первомайський “Прозріння. Апокриф (Пам’яті Каменяра)”, П. Карпенко-Криниця “Прихід весни”, О. Тарнавський “Молитва за поляглих” та ін.;

– сонет: М. Вороний “Сонет без голови”, “Лист”, “Подвійний сонет”, І. Франко “Осінній вітре, що могочим стоном...”, В. Лепкий “В Тарасові роковини”, С. Чарнецький “Говерла”, К. Вагилевич “До сонета”, М. Рильський “Моїй Ленорі (П’яний сонет)”, М. Вінграновський “Ранковий сонет”, О. Ірванець “Сонетоїд (А. В. Жигуліну)” та ін.;

– вінок сонетів: В. Бобинський “Ніч кохання”, І. Багрянний “Вінок сонетів (памфлет)”, Т. Коломієць “Слово”, С. Жуковський “Не залишай мене, кохання...”;

– тріолет: І. Франко “Тріолет”, І. Калинець “Тріолети і ритурнелі з присвятами собі, рідним, друзям і знайомим”, С. Жуковський “Тріолети (Пам’яті Григорія Кривди)”, В. Коломієць “Жартівливі тріолети на незабудь”;

– рондо: М. Рудницький “Рондо”;

– рубаї: А. Вікарук “Рубаї на рубаї (Володимиру Мацюку)”;

– газель: С. Жуковський “Освідчуюсь тобі...”

Цікавим художнім явищем в українській поезії XIX–XX ст. є феномен жанрового синтезу творів адресованої лірики з іншими, певною мірою канонічними, жанровими формами: 1) фольклорними, або такими, які викликають асоціації з уснопоетичними творами; 2) жанрами, стилізованими під пісенні форми; 3) власне літературними формами.

1) Форми жанрового синтезу адресованої лірики із фольклорними зразками. Для цієї групи притаманна жанрова взаємодія адресованої лірики із:

– молитвою: С. Калинець “Молитва доні”, М. Кононенко “Молитва за отчизну”, Ю. Федькович “Молитва”, П. Карпенко-Криниця “До Тебе, Отче мій, що біль терпіння...”, Б.-І. Антонич “Прийди, Святий Духу!”, Ю. Липа “Молитва за кохану жінку”, І. Драч “Молитва, вишептана в ностальгії” та ін.;

– колисковою: Леся Українка “Коліскова”, Х. Алчевська “Колісанка”, О. Козловський “Колісанка”, С. Руданський “Над колискою”, М. Тарнавський “Спи, дитинко (Моїй маленькій Олі)”, М. Вінграновський “Скіфська колискова”, С. Караванський “Коліскова (Ю. Шухевичу в день народження сина Ромчика)”, В. Комашков “Коліскова (До голодоморів)”, В. Малишко “Коліскова для мами” та ін.;

– веснянкою: П. Грабовський “Веснянки”, Леся Українка “Веснянка (Сестрі Ользі)”, М. Вороний “Наша веснянка”;

– думою: М. Шашкевич “Побратимові (посилаючи єму пісні українські (Дума)”, П. Куліш “Старець (Дума) (Надежі Олександрівні Білозерській)”, “Давнє горе (Дума) (Василеві Михайловичу Білозерському)”, М. Кононенко “Дума”, В. Коломієць “Дума про матір” та ін.;

– замовлянням: І. Драч “Замовляння до Лесі”, А. Заграєнко “Творче заклинання”, П. Перебийніс “Заклинання птиць”, В. Голобородько “З дитинства: замовляння дощичку”, Г. Тарасюк “Заклинання”, Л. Голота “Замовляння чорного місяця”;

– епіталамою: М. Вороний “Епіталама”, О. Тарнавський “Весільне привітання”, “Весілля (Максимові)”, М. Вінграновський “Величальна молоді для молодого”;

– баладою: М. Вороний “Балада моря”, Т. Масенко “Балада про мінера”, Я. Шпорта “Балада про поета”, Є. Маланюк “Балада про Василя Тютюнника”, Л. Полтава “Баляда про трудівника (Будівникам Санкт-Петербурзького і Південно-Українського каналів)”, Р. Лубківський “Балада про хреста і солов’їв” та ін.;

– колядкою: Б. Кравців “Колядка для Лади”.

2) Жанри, стилізовані під пісенні форми. В цьому метажанровому утворенні можна виокремити, з одного боку, такі канонізовані форми, як пісня, романс, реквієм, з другого, дещо маргіналізовані, з погляду сучасної жанрової практики, форми, як-от альба, гімн, дифірамб, марш, серенада, ноктурно, кантата, соната, прелюд, етюд, інтермецо, блюз, меса-баркарола:

– пісня: Л. Глібов “Казачья песня”, І. Воробкевич “Жовнірська пісня”, П. Грабовський “Пісня кайданників”, П. Тичина “Пісня про Переяслав-Хмельницький”, Ю. Яновський “Пісня про друга”, Л. Забашта “Пісня про Україну” та ін.;

– романс: М. Рильський “Романс (Присвячую тій, що пізнала себе у цих рядках)”, Є. Фомін “Романс”, Ю. Яновський “Лист із фронту (Романс)”, Д. Кремінь “Романс”, Н. Чубач “Люблю романси”, О. Ірванець “Прощальний романс” та ін.;

– реквієм: С. Гординський “Реквієм (ген. Миронові Тарнавському)”, В. Кордун “У далеку путь (Реквієм – пам’яті батьків)”, П. Гірник “Реквієм (пам’яті учителя А. П. Медушевського)”, І. Драч “Реквієм Павлові Тичині”, В. Симоненко “Некролог кукурудзяному качанові, що згнів на заготпункті” та ін.;

– альба: О. Степаненко “Альба Мелеагрові”;

– гімн: Л. Старицька “Гімн Афродіті”, М. Кононенко “Гімн український”, Д. Загул “Гімн-прокламація”, І. Багряний “Гімн УРСР”, О. Тарнавський “Гімн самоті”, О. Ірванець “Турбація мас. Гімн-ода Бу-Ба-Бу” та ін.;

– дифірамб: Б.-І. Антонич “Дифірамб”, Д. Загул “Дифірамб пісні”, “Дифірамб водоспаду”;

– марш: Х. Алчевська “Народний марш”, М. Вороний “За Україну!”, О. Влизько “Гарматний марш”, М. Боєслав “Марш чорноліського полку (Присвячую Дорогому Другові – Ком. Дунаєві)” та ін.;

– серенада: М. Вороний “Серенада”, С. Черкасенко “Серенада”;

– ноктурно: Л. Глібов “Ноктурно (В. Ф. Д.)”, Х. Алчевська “Nocturno”, Б. Олександрів “Ноктюрн (Жовтневий) (І. Качуровському)”;

– кантата: М. Старицький “Кантата на честь і славу М. Лисенку”;

– соната: П. Карманський “Місячна соната (С. Романчуковій)”;

– прелюд: М. Вінграновський “Прелюд Землі”, “Прелюд № 1”;

– етюд: І. Драч “Етюд – копія записки”, “Музичний етюд (Іванові Дзюбі)”, “Етюд покоління (світлій пам’яті академіка О. І. Білецького)”, В. Квасновський “Етюд”;

– інтермецо: Бабай (Б. Нижанківський) “Інтермецо”;

– блюз: С. Сапеляк “Блюз до жовтої блузи”;

– меса-баркарола: О. Степаненко “Меса-баркарола (Паулю Целанові)”.

3) Власне літературні жанри, як-от:

– елегія: М. Вороний “Мандрівні елегії”, Леся Українка “До мого фортепіано (елегія)”, В. Лесич “Елегія про яблуню”, Д. Кремінь “Елегійне послання братові (Іванкові)”, В. Герасим’юк “Коломийська елегія початку 90-х (Пам’яті мого вчителя Володимира Ріпецького)”, Б. Щавурський “Жменька елегій до приятеля у Нью-Йорку” та ін.;

– епіграма: М. Кононенко “Епіграми”, І. Багряний “На Олександра Копиленка”, О. Ольжич “Епіграма на Олю Кушнір” та ін.;

– епітафія: Ю. Липа “Епітафія (М. Білінському)”, І. Світличний “Епітафія”, О. Веретенченко “Епітафія Кіра”;

– мадригал: Д. Кремінь “Мадригал з ХХІ віку”;

– ода: І. Котляревський “Ода Сафо”, М. Вороний “Ода до поетів”, І. Багряний “Ода до Сталіна”, В. Базилевський “Ода суржикові”, Л. Забашта “Ода бандурі”, О. Тарнавський “Ода до kota”, О. Ірванець “Ода гривні” та ін.;

– памфлет: І. Багряний “Правдороб (Памфлет на Олександра Корнійчука)”;

– пародія: І. Багряний “Миколі Бажанові (памфлет-пародія)”;

– станси: І. Вагилевич “Станси до М. З.”, М. Сингаївський “Станси”, Б. Кравців “Станси друзині”.

Загалом аналіз художніх тенденцій генологічного розвитку жанрових форм адресованої лірики дає підстави стверджувати про те, що ці ліричні форми з огляду на сприятливий ґрунт набули значної поширеності в українській поезії ХХ ст. і (що, очевидно, й зумовило їхню популярність) відзначалися надзвичайною гнучкістю та продуктивністю в аспекті стилізації, можливості творення генологічних поєднань з іншими ліричними жанрами. Спектр художніх “експериментів” (тобто синтезу адресованої лірики з іншими ліричними жанрами), започаткованих в українській поезії ХІХ ст., у ХХ ст. значно розширено – до охоплення (практично) всіх тематичних різновидів жанрових форм адресованої лірики.

Основні жанрові тенденції, які характеризують подальші етапи художньої еволюції жанрових форм адресованої лірики, окреслені насамперед розвитком, кількісним та якісним збагаченням тематичних різновидів адресованої лірики, збільшенням кількості форм їхнього індивідуально-стильового та сюжетно-композиційного вияву, розширенням спектра суб’єктних форм вираження свідомості адресанта (ліричне “Я”, ліричний герой, персонажі рольової лірики, а також потенційного переліку його адресатів (конкретно-індивідуальний, узагальнений, умовний адресат)).

Література

1. Хропко П. П. Біля джерел української реалістичної поезії (10–40-ві роки ХІХ ст.) / П. П. Хропко. — К. : Вид-во Київського університету, 1972. — 188 с.
2. Гулак-Артемівський П. П. Твори / П. П. Гулак-Артемівський / упоряд., вступна стаття і примітки Б. А. Деркача. — К. : Дніпро, 1978. — 160 с.
3. Гулак-Артемівський П. П. Поетичні твори. Повісті та оповідання / П. П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка / упоряд. і примітки М. М. Павлюка, вступна стаття П. М. Федченка. — К. : Наукова думка, 1984. — 607 с.
4. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. / Т. Г. Шевченко. — Т. 1. Поезія 1837–1847. — Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003. — 784 с.
5. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. / Т. Г. Шевченко. — Т. 2. Поезія 1847–1861. — Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003. — 784 с.
6. Грабовський П. А. Зібрання творів у 3-х т. / П. А. Грабовський. — Т. 1. / упоряд. і прим. Н. Л. Каленіченка, А. А. Каспрука, О. І. Кисельова, Й. Я. Куп’янського. Редактор тома О. І. Кисельов. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. — 688 с.
7. Дніпрова Чайка Твори / Дніпрова Чайка / передмова О. Килимника. — К. : Державне видавництво художньої літератури, 1960. — 512 с.
8. Глібов Л. І. Твори у двох томах / Л. І. Глібов. — Т. 2 : Російська поезія, драматичні твори, статті, фейлетони, театральні рецензії, листи. — К. : Наукова думка, 1974. — 480 с.
9. Білиловський К. О. В чарах кохання : Вибрані поезії / К. О. Білиловський. / упоряд. П. А. Дегтярьов. — К. : Рад. письменник, 1981. — 158 с.
10. Ірванець О. Мій хрест / О. Ірванець; післямова С. В. Жадана; художник-оформлювач О. М. Артеменко. — Харків : Фоліо, 2010. — 122 с.

The stages of the genre forms of addressed lyrics in Ukrainian poetry of XIX–XX centuries development are retraced; the basic theme varieties of Ukrainian addressed lyrics, models of its plot, composition, expressed in verse organization are considered in the article.

Key words: addressed lyrics, message, letter written in verse, dedication, author, addressee.